

Розлуцька С. Б.

СЕНСОРНИЙ ПЕЙЗАЖ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У «ЛИСТАХ ІЗ РОСІЇ» ХУАНА ВАЛЕРИ 1856–1857 РОКІВ

У статті розглянуто нові перспективи у роботі з подорожніми записками як історичним джерелом. На основі уважного прочитання «Листів із Росії» (1856–1857 рр.) іспанського дипломата та письменника Хуана Валери (1824–1905) вдалося дослідити роль сенсорних вражень та їх місце у конструюванні образу Росії. Особливу увагу зосереджено на аналізі та використанні методів і підходів історії відчуттів. За допомогою контент-аналізу вдалося виокремити чотири теми, до яких звертався іспанський дипломат: кольори, смаки, звуки та запахи. Завдяки міждисциплінарному підходу реконструйовано авторське сприйняття візуального та звукового пейзажів Росії, його реценцію смаків (їжі та напоїв) російської еліти і простолюду, запахів, що траплялися під час подорожі. Наприклад, Російська імперія видавалася іспанському автору блискучою та золото-срібною, а її звукосприйняття характеризувалося гучним звучанням тамтешніх дзвонів та мелодичним співом церковних хорів. Водночас, іспанський дипломат був відверто розчарований народною їжею та її запахами, а російська сільська місцевість, загалом, видавалася йому безбарвною. Уявлення іспанця про Росію конструювалося під впливом середовища його перебування у Санкт-Петербурзі. Зважаючи на те, що більшість часу автор проводив у товаристві російської еліти, цілісний чуттєвий пейзаж Росії вдалося відтворити лише у контексті її звуків та запахів. Тимчасом як у випадку з російською їжею та кольорами перед читачами постають незавершені образи, які лише частково відтворюють авторове бачення «простонародної» та «парадної» Росії. Наприклад, через обмежену мобільність автора, у тексті майже немає відомостей про палітру кольорів російського міста чи села. Незважаючи на це, дослідження цих явищ не лише оприявило базові риси тогочасного російського повсякдення, а й дало змогу краще зрозуміти особистість Х. Валери та спосіб формування його уявлень.

Ключові слова: сенсорна історія, подорожня література, Іспанія, Росія, ХІХ століття.

Упродовж останніх десятиліть вивчення подорожньої літератури (travel studies)¹ як історичного джерела набуло особливої популярності. Як окреме проблемне поле воно виокремилося в 1990-х рр., проте серед дослідників Східної Європи поширилося порівняно нещодавно². Очевидно, зацікавлення такого роду джерелами зумовлювалося збільшенням популярності соціо-культурної історії. Подорожні записки пропонували нові можливості дослідження. Звичайно, з їх допомогою не було змоги реконструювати «історичну реальність», однак вдавалося дослідити індивідуальні риси характеру авторів тревелогів, їх спосіб сприйняття світу, соціальний контекст формування їхніх ідей³.

¹ Подорожня література (тревелог) – текст, що написаний у формі щоденника або серії листів, у якому автор фіксує свій досвід подорожі іноземною країною.

² Peter Burke, “The cultural history of the travelogue”, *Przegląd Historyczny* 101/1 (2010): 1–2, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r2010-t101-n1/Przegląd_Historyczny-r2010-t101-n1-s1-11/Przegląd_Historyczny-r2010-t101-n1-s1-11.pdf.

³ Gayle R. Nunley, *Scripted Geographies: Travel Writings by Nineteenth-century Spanish Authors* (Bucknell University Press, 2006), 15.

Одним із цікавих зразків такого типу текстів є «Листи з Росії», автором яких був Хуан Валера-і-Алькала-Галіано (1824–1905). У 1856–1857 рр. він обіймав посаду секретаря надзвичайної дипломатичної місії Королівства Іспанії до Російської імперії під керівництвом Дона Маріано Тельєса Хірона-і-Бофура, XII герцога де Осуна (1814–1882). На відміну від інших мандрівників того часу, що інтелектуально готувалися до подорожі, перечитуючи враження своїх попередників про ту чи ту країну, Х. Валера вважав такі заняття марною тратою часу⁴. Маючи хист письменника, він визнав, що більшість авторів копіюють тексти одне одного, а тому свої «Листи» вирішив писати у більш оригінальний та несхожий ні на кого спосіб. Прочитавши уже перші листи, переконавшись, що вони писались як приватні повідомлення, не передбачені для публікації. Більшість із них адресувалися другу Х. Валери – поету і чиновнику в міністерстві закордонних справ Іспанії Лео-

⁴ Juan Valera, *Cartas Desde Rusia*, t. 1 (Madrid: Alfrudisio Aguado, 1950), 74.

польдо Аугусту де Куето (1815–1901), решта – матері, сестрі й іспанському поету Рамону де Кампоамору (1817–1901). Загалом листів було сорок п'ять, однак лише двадцять один із них у 1856–1857 рр. опублікували в мадридській газеті «La España»⁵. При цьому для друку в газеті їх видозмінили та значно скоротили. Зокрема, більшість імен та інформації про перебіг місії було видалено, дещо скориговано авторський стиль⁶.

Незважаючи на те, що «Листи» публікували у не надто популярній газеті того часу, слава про його автора, за словами рідних Х. Валери, дійшла до найвищих осіб держави, зокрема до королеви⁷. Популярність його праці також завдячувала неповторному стилю оповіді автора, якого сьогодні вважають одним із класиків іспанської літератури, який вдало балансував між серйозністю та жартівливістю. Його текст не лише автентично відображає авторські емоції й ідеї, а й дає змогу подивитися на Росію очима іспанського сучасника, «творця» російської реальності, яку він популяризував в іспанському суспільстві.

В історичній науці постать Х. Валери відома головню завдяки його літературній творчості. Лише невелика кількість дослідників зверталася до вивчення його дипломатичної діяльності та відповідного аналізу «Листів із Росії». Ці розвідки вирізняються переважно фактографічною цінністю, тобто корисні для вивчення політичних чи економічних контактів між Росією та Іспанією⁸. Своєю чергою, роль цього тексту у формуванні образу Росії розглядалася побічно, як і решта питань соціокультурного характеру.

Праці сучасних дослідників демонструють доцільність використання текстів, подібних до «Листів із Росії», у процесі вивчення сенсорної історії. Наприклад, П. Берк вважає подорожні записки цінним джерелом у дослідженні історії

запахів, адже мандрівники є надчутливими до нових і незвичних відчуттів⁹. З іншого боку, звуковий ландшафт і гастрономічне різноманіття також є помітними рисами країни/міста, що впливають на їх негативне чи позитивне сприйняття. Ба більше, дослідження таких явищ, як запахи, кольори, звуки, смаки, допомагає дещо глибше поглянути на особу автора тексту та його емоційний стан у момент написання листів.

Беручи до уваги переваги згаданого підходу, метою цієї статті є реконструювати сенсорний образ Росії на основі «Листів із Росії» Х. Валери.

Методологічні засади

Під час подорожі ми не надто часто звертаємо увагу на те, що в ній насправді нас приваблює, а що відштовхує. Традиційно людина схильна вважати, що місцевість може подобатися їй своєю архітектурою, природними заповідниками, привітними жителями тощо. Однак ми нечасто зауважуємо ту важливу роль, яку в нашому сприйнятті відіграють звуки, запахи, смаки та кольори. Наприклад, сірість Парижа може зіпсувати перше враження від нього, а неприємний запах вуличок Венеції – настільки глибоко вкорінитися у нашій пам'яті, що залишиться найбільшим спогадом від усієї мандрівки.

Поворот до вивчення історії сенсорних відчуттів у західноєвропейській історіографії відбувся ще у 1990-х рр., та українські історики досі мало цікавляться його перевагами. Тому в моєму дослідженні я використовую праці переважно французьких науковців. Мабуть, найвідомішим серед них є Ален Корбен, автор дослідження про історію запаху, тиші та звуків і їх ролі у соціальному житті¹⁰. Окрім нього, корисними стали роботи Мішеля Пастуро¹¹, Констанс Классен¹² та Пола Фрідмана¹³.

Вочевидь кожен із вищезгаданих дослідників мав власну методологію вивчення сенсорних уявлень. Але єдиним для всіх чинником була уважність до лексичних особливостей тексту,

⁵ За повідомленнями самого Х. Валери, він наполіг на тому, щоб публікація листів припинилась через погіршення стосунків із рештою членів дипломатичної місії.

⁶ Своє дослідження я проводитиму на основі оригінальних, себто невідредагованих листів Х. Валери, уперше повністю опублікованих у 1950 р. Хоча в газеті «La España» було оприлюднено лише половину текстів, решту листів, звісно, читали їхні безпосередні адресати, які могли поширювати набуті з листів знання у своєму оточенні.

⁷ В. Е. Багно, «Хуан Валера: дипломат-писатель в России», в *Испания и Россия: дипломатия и диалог культур. Три столетия отношений*, ред. О. О. Волосюк (Москва: Индрик, 2018), 188.

⁸ Наведено посилання на праці найвідоміших авторів, що досліджували дипломатичну діяльність Х. Валери у Росії: Elena Castelló Vocinos, «Juan Valera: Diplomático» (Memoria para optar al grado doctor, Universidad Complutense de Madrid, 2009); А. А. Петрова, «Крестьянская реформа 1861 г. в России в восприятии испанцев», *Общество. Среда. Развитие* 3 (2013); Bohdan Chuma, «La imagen del Imperio Ruso. Correspondencia de Juan Valera desde San Petersburgo (1856–1857)», *España – Europa Oriental: el alejamiento geográfico y la proximidad cultural. Actas del Seminario Científico Internacional de Hispanistas, Lviv, 22 de octubre de 2010*, 2011.

⁹ Берк, П. *Что такое культуральная история?* (Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015), 173.

¹⁰ Alain Corbin, *El perfume o el miasma. El olfato y lo imaginario social. Siglos XVIII y XIX* (Mexico: Fondo de cultura economica, 1987); Alain Corbin, *Les cloches de la terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle* (Paris: Albin Michel, 1994); Alain Corbin, *History of Silence: From the Renaissance to the Present Day* (Polity Press, 2016).

¹¹ Мишель Пастуро, *Зеленый/Синий/Красный/Черный/Желтый. История цвета* (Москва: НЛЮ, 2013).

¹² Constance Classen, David Howes and Anthony Synnott, *Aroma: the cultural history of smell* (Taylor & Francis e-Library, 2003).

¹³ Paul Freedman, *Food: The History of Taste* (University of California Press, 2007).

з допомогою якого досліджувалася сенсорика. Наприклад, за словами М. Пастуро, при дослідженні ролі кольорів у текстах надзвичайно важливо брати до уваги вибір слів, якими автор хоче означити те чи те забарвлення. Іноді за вибором слова стоїть намагання оповідача розповісти нам про природу кольору, його схожість із певним явищем, функцією чи символічним значенням¹⁴.

Інший важливий аспект: якщо у тексті немає прямих згадок про музику, це аж ніяк не означає, що немає теми звуків у тексті. Насправді, музика – це лише одна з форм звуку. Проте звуки можуть проявлятися і в інших формах. Наприклад, у шумі (гаморі) як негармонійному наборі звуків, якому бракує тональності й композиції та який часто залишається непоміченим, але, втім, попри це, може впливати на наше самопочуття та сприйняття дійсності¹⁵. Тож звуковий ландшафт місцевості складається не лише з професійної чи народної музики, а й із шуму вулиці, відлуння церковних дзвонів, шелесту листя або й голосного сміху гостей на балу. Своєю чергою, кожен із цих проявів звуку може викликати в людини різні асоціації, від спокою та радості до страху і занепокоєння. У моєму дослідженні також важливо брати до уваги емоційний стан автора, адже він міг бути не лише наслідком, а й причиною позитивного чи негативного сприйняття того чи того феномену.

Зважаючи на всю різноманітність наведених вище аспектів, вважаю, що добрим практичним доповненням до цієї теоретичної бази стане контент-аналіз. Окрім суто кількісної складової цього методу, що дає змогу простежити частоту згадок конкретних слів або словосполучень, я спробую зосередитися на якісному обробленні тексту. Найперше, йдеться про виокремлення категорій аналізу, тобто тем, у яких найповніше проявляються сенсорні враження іспанця. У цьому випадку я виділила чотири теми: кольори, смаки, звуки та запахи. Далі, до кожної з тем розшукала слова або стійкі словосполучення, що відображають сенсорні відчуття Х. Валери. Окрім цього, якісна складова контент-аналізу допомагає поглянути і на лексичні форми, що їх найчастіше використовує автор.

Перед тим як перейти до аналізу сенсорних відчуттів Х. Валери, потрібно зробити кілька уточнень. По-перше, маємо розуміти, що його посада у дипломатичній місії передбачала ак-

тивну участь у світських заходах, тому значну частину свого часу він проводив серед світських еліт Російської імперії та описував саме їх. Його знайомство з простолюдною чи, так би сказати, непарадною Росією мало спорадичний і поверховий характер, тож кількість вражень від цієї Росії є суттєво меншою.

По-друге, позаяк на момент подорожі Х. Валери було 33 роки, тобто він був досить молодим і схильним до розваг чоловіком, його мислення зазнавало певної амбівалентності та мінливості поглядів. Читаючи «Листи», я неодноразово помічала наявність двох протилежних думок щодо одного й того самого явища або дуже швидко зміну позиції, як-от у випадку його сприйняття російської релігії. Наявність таких неоднозначних вражень я сприймаю як характерну особливість індивідуальності автора. З іншого боку, цю неоднозначність можна пояснити емоційним станом Х. Валери на момент написання листів. Наприклад, він неодноразово згадує про погане самопочуття через нездатність пристосуватися до «таких низьких температур» (*tan baja temperatura*) і «жахливого клімату» (*terrible clima*). Також автор кілька разів висловлював бажання якомога швидше покинути Росію через погіршення відносин із герцогом де Осуна й іншими членами місії.

Остання заувага стосується того, що в «Листах» неодноразово трапляються випадки позначення предметів і місць узагальнювальним терміном «російський» (*ruso*), хоча за своїм походженням та географічним розташуванням вони могли стосуватися сучасних Польщі, України, Білорусі чи Литви. Вочевидь, це можна пояснити тим, що Х. Валера сприймав Російську імперію здебільшого як єдиний політичний і культурний простір, а тому не вдавався до пояснень її регіональних відмінностей.

Багатоколірність Росії?

Головною сенсорною темою листів Х. Валери є кольори Росії. Одразу зазначу, що під час аналізу я звертала увагу не лише на прямі згадки кольорів, як-от «чорний», «червоний», «білий», а й на означення цих кольорів, їх асоціації та порівняння¹⁶. Загалом Х. Валера використав пов'язані з кольорами слова 221 раз. Таке часте звертання до цієї форми сприйняття реальності пов'язане з особою самого автора. По-перше, Х. Валера не приховує своєї обізнаності у мисте-

¹⁴ Мишель Пастуро, *Черный. История цвета* (Москва: НЛЮ, 2013), 14.

¹⁵ Peter Bailey, "Breaking the Sound Barrier: A Historian Listens to Noise", *Body & Society* 2 (2) (1996): 49–50.

¹⁶ У тексті трапляються такі означення, як мальовничий/*pintoresco*, барвистий/*colorido*, шоколад/*de color de chocolate*, чорний як кров'янка/*negro como una morcilla* та інші.

цтві. Він часто вдається до детального опису архітектури, інтер'єру відвідуваних палаців, колекції картин Ермітажу. По-друге, маючи хист письменника, Х. Валера охоче використовує кольорові алюзії, порівняння, синестезії, тим самим роблячи свій текст більш барвистим.

Найчастіше автор звертається до золотого кольору (61 раз)¹⁷. Окрім самого означення «золотий» (*dorado*), зустрічаємо також багато його варіацій, як-от «позолочений», «із золота» та інші. Цікаво, що частим супровідником цього слова є колір срібла (24 рази) (*plata, de plata*), а для позначення властивості обох відтінків вживається прикметник «блискучий» (12 разів) (*brillante*). До згаданих кольорів іспанський автор звертався в описах оздоблення й інтер'єру палаців, будинків еліти, театрів тощо. Традиційно обидва метали символізували багатство і достаток, набуваючи з часом нових смислових навантажень. Попри це, найпоширенішим стереотипом є сприйняття цих кольорів як ознаки розкоші. Очевидно, описуючи російський інтер'єр, Валера аж ніяк не намагався донести до читача, наче стіни у будинках вельмож покриті золотом, у такий спосіб він хотів передати всю помпезність побаченого. Вразливий до вражень, вже у перших листах іспанець не приховує свого зачудування російським побутом. В архітектурі Російської імперії того часу побутовував класицизм, який поступово замінювався еkleктизмом із його тенденцією до різноманітності¹⁸. Тому в інтер'єрах будинків та палаців могли траплятися протилежні стилі, як-от готика у поєднанні з рококо, чи ренесанс з елементами класицизму. На довершення, все це характеризувалося пишнотою й декоративністю форм, рослинними розписами на стінах із позолотою, живописними панно, великими люстрами з золотими та срібними відтінками. Окрім багатого оздоблення, ефекту золота та блиску російському двору, за словами Х. Валери, надавала сама еліта з її любов'ю до коштовностей в одязі. Наприклад, в одному з пасажів іспанський автор звертає увагу на те, що «перли, діаманти, смарагди, бірюза та сапфіри – це камені, якими дами тут найчастіше себе прикрашають. Російські дами навіть прикривають ними [прикрасами] своє золоте волосся та найбіліші шії, нехтуючи непорочною простотою, з якою одягаються і прикрашаються в інших країнах»¹⁹.

¹⁷ Хоча у професійній літературі золотий відтінок прийнято вважати різновидом жовтого кольору, у тексті автор трактує його як самостійний колір. Натомість слово жовтий/*amarillo* він вживає лише 3 рази.

¹⁸ Е. А. Борисова, *Русская архитектура в эпоху романтизма* (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999), 5.

¹⁹ Valera, *Cartas Desde Rusia*, t. 2, 43.

Ще однією сферою побутування золотого кольору була російська церква з її металевими куполами. Під час свого перебування у Санкт-Петербурзі Х. Валера майже не торкається теми міського пейзажу, та за відвідин Москви золоті куполи православних церков були першими маркерами близького наближення до колишньої царської столиці. Потрапивши до цього міста, іспанський автор захоплено повідомляє, що «золоті, зелені (16 разів), сині (5 разів) та червоні (10 разів) куполи тисячі церков Москви засліпили мене своєю величчю»²⁰. Отже, кольорова гама Москви більше вразила Х. Валеру, ніж Санкт-Петербург із його золото-срібним блиском. Якщо використання шляхетних відтінків в оздобленні світських будинків було ознакою заможності, то у випадку сакральних споруд кожен колір мав своє символічне значення. Наприклад, куполи синього кольору символізували непорочність і чистоту Діви Марії та використовувалися у присвячених Богородиці церквах; своєю чергою зелений колір вважався символом Святого Духа або Святої Тройці і традиційно пов'язувався з Великоднем. З іншого боку, поява зеленого кольору на куполах церков могла зумовлюватися погодними умовами та відповідною реакцією міді, що була найпоширенішим матеріалом для покриття куполів і дахів.

Усі наведені приклади стосуються опису парадної Росії, але як виглядала Росія звичайного народу? Зважаючи на те, що більшість вільного часу Х. Валера проводив у товаристві дипломатичних представників інших країн та імперської знаті, у «Листах» вкрай рідко згадується про життя простолюду. Хоча кілька разів він таки описав зовнішність «*el hombre del pueblo*» (людини з народу), не згадавши, щоправда, про забарвлення його одягу і лише коротко зауваживши, що кафтан простолюдина був підперезаний поясом яскравого кольору (4 рази) (*un color vivo*)²¹. Можемо лише здогадуватися, який саме колір мав на увазі Х. Валера, вживаючи це словосполучення. Оглянувши картини російських художників того часу, що зображали простолюду, а також фотографії збережених етнографами костюмів, можемо припустити, що пояс був червоного кольору. Що ж до простонародного пейзажу, то тут ми також маємо обмаль інформації про кольори народних домівок. Зокрема, дорогою до Санкт-Петербурга іспанська делегація проїжджала повз місто Ковно (*Kovno*), що тепер є частиною сучасної Литви, і Х. Валера зазначив,

²⁰ *Ibid.*, t. 3, 132.

²¹ *Ibid.*, t. 1, 103.

що здалеку місто вирізнялося своїми білими (13 разів) домами, високими вежами, міцними укріпленнями та грецькою церквою, на куполах якої сонце виблискувало діамантами (2 рази)²².

Смаки Росії

Хуан Валера любив смачно поїсти, можемо навіть назвати його гурманом, що був готовим оцінити якість запропонованої за різних okazji їжі. Тема їжі згадується досить часто, принаймні я нарахувала 38 випадків, пов'язаних із гастрономічними враженнями. Цьому, очевидно, сприяв статус Х. Валери при російському дворі, що передбачав запрошення на бали, звані вечери та вечірки імперської знаті. В одному з листів іспанець бідкається на велику кількість таких заходів, що були головною перешкодою для кращого ознайомлення з життям російського простоліду. Та незважаючи на ці нарікання, він охоче долучався до всіх світських раутів, залишивши, водночас, детальні описи наїдків, якими його пригощали.

Варто наголосити на тому, що кількість спогадів про високу, тобто елітарну кухню (14 разів) переважає кількість згадок про простонародну (8 разів) їжу росіян. Якщо для означення їжі знаті Х. Валера використовує слова «делікатні» (*delicados*) (3 рази), «смачні» (*sabrosos*) (4 рази), «вишукані» (*exquisitos*) (6 разів), «смаковиті» (*deliciosos*) (4 рази) та ін., то національну кухню характеризує як «гідота, огидна» (*abominable / abominado / abominaciones*) (6 разів), «провокує нудоту» (*nauseabundos*) (1 раз). Така оцінка не викликає здивування, адже різноманіття вишуканих делікатесів на вечерях російської знаті справді вражає: «[...] Дуже ніжна дичина та й риба з могутньої річки Вісли ніжна і смачна. Перед трапезою на окремому столі подають свого роду пролог, під час якого, щоб розігріти апетит, можна перехопити кусень язика, сардину, ікру та інші солені страви і залити нутрощі спиртним та лікерами»²³. Хоча, попри широкий асортимент продуктів, Х. Валері під час цього першого офіційного прийняття у Російській імперії, а саме у Варшаві, для повного щастя таки забракло устриць, які, хоч і не дуже подобалися йому, але їх наявність зробила б цей стіл завершеним.

Чільне місце в описах російської їжі займають популярні серед знаті напої. За підсумками однієї зі званих вечерей Х. Валера зауважив ви-

шуканість вин, серед яких згадав іспанські та французькі марки: «[...] Málaga, Champagne, Château la Rose 1841 року, Château Laffitte 1846 року [...]»²⁴. Цікаво, що іспанський дипломат знав про існування вирощеного на землях Російської імперії вина, ба навіть повідомив читачам про солодкість астраханського винограду, втім запевнив, що російське вино ще не готове бути окрасою вишуканих столів. Окрім вина, Х. Валера звернув увагу на високу якість російської кави та любов росіян до чаю, який, попри довгий процес транспортування з Китаю через Сибір, не втрачає свого аромату²⁵.

Досить категоричною була думка іспанця про народну їжу Росії: «[...] пам'ятаю як їв з цими боярами житній хліб, чорну кашу, щі, суп із сала та капусти, квас і огидне кисле пиво – головні делікатеси та напої, які потрапляють у рот цього нещасного натовпу [...] Вони їдять житній хліб, чорну кашу й іншу гідоту та п'ють квас. Думаю, скоринки житнього хліба, які вони не можуть розжувати, відставляють разом зі слиною, після чого, заливаючи його водою, щоб забродило, отримують квас. Чудова бурда!»²⁶. Згадки про цей досвід споживання їжі простоліду виглядають найбільш емоційними та негативними в усьому тексті.

Звуки Росії

У «Листах» Х. Валера досить часто описує свої враження від почутих звуків та музики (42 рази). Найчастіше автор звертається до характеристики російської церковної музики (14 разів), за нею йде шум (10 разів) як категорія, до якої я зарахувала згадки про звуки вулиці, світська музика (7 разів), тобто професійна музика, що лунає в театрах або на прийомах у знатних російських домах, народна музика (4 рази), тиша (4 рази) та інше (3 рази). До останньої категорії віднесено ті згадки, в яких автор використовував пов'язані зі звуками чи музикою слова як елемент художніх засобів тексту.

Беручи до уваги той факт, що до приїзду до Російської імперії Х. Валера не зіштовхувався з російським православ'ям, його глибоке зацікавлення російською релігією видається цілком природним. Однією з важливих особливостей православної церкви, яка відрізняє її від римо-католицької, є церковний спів. Тому в листах знаходимо багато розповідей про походження російського хорového співу, найвідоміших росій-

²² Valera, *Cartas Desde Rusia*, t. 1, 38.

²³ Ibid., t. 1, 33–34.

²⁴ Ibid., t. 1, 27.

²⁵ Ibid., t. 3, 64.

²⁶ Ibid., t. 1, 33, 114–115.

ських композиторів, жанрові форми тощо. Х. Валера уникає будь-якої оцінки світської музики, що лунає при дворі імператора та російської знаті, проте не втрачає нагоди підкреслити мелодійність та красу хорової музики. Наприклад, для означення церковних наспівів він використовує варіації слова «красивий» (*hermoso*): «[...] гімни, мотети²⁷ та літанії, які співалися, були дуже красивими, сповненими інтимності, таємничості та глибини»²⁸; «Мистецтво не прикрасило православне богослужіння, а образи (ікони) є дуже негарними. Лише спів красивий, тож російські пані та панове тішаються ним як національною славою»²⁹. Справді, іспанський автор неодноразово наголошував на непривабливості російської архітектури, особливо її московських зразків, та про церковну музику мені не вдалося знайти жодного негативного відгуку. Зважаючи на таку підвищену увагу до православного співу, можна припустити, що іспанський дипломат досить часто відвідував російські літургії або спілкувався зі знавцями хорового мистецтва, які ознайомили його з історією та особливостями цієї музики.

За уважного вивчення «Листів» стає зрозумілим, що Х. Валера добре орієнтувався у сучасній для нього європейській музиці; він знався на музичних новинках, покликаючись, до прикладу, на опери німецького композитора Ріхарда Вагнера (1813–1883), ба навіть можемо спостерігати у нього базові знання з музичної теорії. Беручи до уваги всі ці чинники, розуміємо, чому світська музика російського двору не знайшла у «Листах» Х. Валери належного місця; вона, вочевидь, повторювала традиції інших європейських дворів, а тому не вирізнялася жодною оригінальністю. Мабуть, єдиним винятком у цьому випадку була згадка про оперу Михаїла Глінки (1804–1857) «Життя за царя», що вразила іспанця як зразок жанру національної опери, зокрема своїм гімном, який пролунав наприкінці твору та був «[...] чудовим, зворушливим і релігійним»³⁰.

Щодо російської народної музики, то вона вражала Х. Валеру своєю гучністю і танцювальним супроводом. Щоразу, коли йому доводилося бачити виступи військового оркестру – під час відвідин кавалерійської казарми – чи виступи циган у Москві, він зазначав, що «пісня, що супроводжувала танець, чергувалася свистом і

шаленими вигуками»³¹, «потрібно прислухатися до цих сирен [циган], щоб зрозуміти, якої межі сягає магія їх співу та виступів, які набувають ще більшої особливості завдяки жестам, крикам, зітханням, покачуванням, танцям і плесканню, якими вони зазвичай їх супроводжують»³².

Врешті, важливе місце у враженнях Х. Валери відіграли шум і тиша. Взагалі ставлення іспанця до цих явищ було дуже непостійним. З одного боку, його відверто дратувала гучність світських посиденьок, а з іншого, він дивувався тиші російського суспільства під час Великої посту, що викликала нудьгу. Шум (*alboroto*) з'являється в його листах у кількох проявах. З одного боку, це – шум міста, зумовлений поганою дорогою, дзюркотінням струмків, воркуванням голубів, церковними дзвонами. З іншого, він описує шум як наслідок взаємодії людей між собою. Це, наприклад, проповідь польською мовою під час меси: «[...] дуже довге чхання, що час від часу переривалося якимись *Ékiskis, kanski i konskas*, і кількома *gorevos i goresros*»³³; і виголошення тосту за Росію на одній із вечерь, промовець якої виявився «найгучнішим з-між усіх (*más estrepitoso de todos*)»³⁴.

Видається, що звукові ефекти російських міст не надто впливали на сприйняття того чи того міста, однак вони увиразнювали їхню оригінальність. Більшість часу перебування в Російській імперії Х. Валера провів у Санкт-Петербурзі, а тому візит до Москви був для нього новим «знайомством» із Росією. «Дзвони наповнювали повітря своїми срібними звуками, – записав іспанський автор, – будинки, палаци, храми, загубившись серед маси овочів [московські церкви], похитувалися на схилах пагорбів, а дзвони справляли на мене таке виняткове враження, що ніколи, приїжджаючи в будь-яке інше місто світу, я не відчував себе більш дивно»³⁵. Направду дивно, що з часу свого перебування у Санкт-Петербурзі він жодного разу не згадав про звук церковних дзвонів, хоча, як демонструють його листи, досить часто відвідував літургії. Мабуть, річ у тім, що у Москві відстань між церквами була значно меншою³⁶, а тому за одночасного заклику мирян до церкви звуками дзвонів у місті утворювався дуже гучний ефект, який і вражав його гостей.

³¹ *Ibid.*, t. 1, 96–97.

³² *Ibid.*, t. 3, 156–157.

³³ *Ibid.*, t. 1, 27.

³⁴ *Ibid.*, t. 2, 147.

³⁵ *Ibid.*, t. 3, 132.

³⁶ В одному із фрагментів тексту згадує, що одного разу, під час перебування у Москві, «чув звуки тисячі дзвонів/о oía el sonido de mil campana».

²⁷ Мотет – вокальний багатоголосний твір поліфонічного складу.

²⁸ Valera, *Cartas Desde Rusia*, t. 3, 68–69.

²⁹ *Ibid.*, t. 3, 47.

³⁰ *Ibid.*, t. 1, 105.

Чим пахне Росія?

Тема запахів у «Листах» Х. Валера трапляється рідше. Попри важливість запаху в повсякденні та його прямий зв'язок із нашим емоційним станом, значна частина індивідів не усвідомлює його важливості для конструювання своїх вражень від того чи того явища. Зазвичай, ми схильні вважати, що основну інформацію отримуємо завдяки зоровим відчуттям і не завжди пов'язуємо прилив радості чи відрази з ароматами, що оточують нас. Зауважу, що і в академічній сфері вивчення запаху та його ролі як культурного та соціального феномену лише нещодавно стало популярним серед істориків та культурологів. Наприклад, автори спільної монографії «Аромат: культурна історія запаху» схильні трактувати запах як явище, що наділене культурними цінностями і використовується суспільством як засіб для визначення світу і взаємодії з ним, адже сприйняття запаху складається не лише з відчуття самого аромату, а й із пов'язаних із ним переживань та емоцій. У такому випадку, завдяки запахам ми можемо вивчати соціальні зв'язки³⁷.

У тексті Х. Валери я виявила 16 моментів, на основі яких можна реконструювати спектр ароматів, що оточували іспанця в Росії. Послугуючись класифікацією ароматів, яку запропонував швейцарський науковець Альбрехт фон Галлер (1708–1777), я згрупувала ці запахи на три групи: приємні, неприємні та нейтральні³⁸. Зарахування того чи того запаху до кожної з груп проведено на основі оцінки й уподобань самого іспанця. У такий спосіб отримано 9 приємних, 7 неприємних і 2 нейтральні аромати.

Запахи, що викликали приємні асоціації, зазвичай пов'язані з квітковими ароматами. Висловлюючи своє захоплення запахами квітів або парфумів, Х. Валера вживав такі слова та фрази, як «солодкі пахощі» (*dulce fragancia*), «ароматні квіти» (*olorosas flores*), «ароматний» (*aromatico*), «свіжий» (*fresco*) тощо. Цікаво, що майже всі приємні запахи він ніяк не пов'язує із російським побутом, тим самим констатує походження цих запахів від квітів чи рослин. Чи не єдиною згадкою про запах російського дому є пасаж після відвідин принцеси Юсупової. Гуляючи та розглядаючи її домівку, Х. Валера заува-

жив, що в одній із кімнат стояла скринька із сандалового дерева, з якої поширювалися «солодкі пахощі» (*dulce fragancia*)³⁹. Зазначимо також і той факт, що іспанський дипломат дбав про свій зовнішній вигляд, а також стежив за чистотою тіла і зубів: «[...] щоб бути чистішим й ароматнішим, я почистив зуби порошком від Гігієнічного Товариства і напарфумив рота зубним еліксиром доктора Пелетє; я побризкав на хустинку потрібною есенцією фіалок від містера Беглі з Лондона [...]»⁴⁰. Ця частина тексту дає змогу проілюструвати не лише розуміння людьми середини XIX ст. необхідності догляду за зубами і ротовою порожниною, а й укотре підтверджує ароматичні вподобання Х. Валери, які здебільшого пов'язані з квітами.

Завдяки аналізу неприємних для іспанця запахів маємо більше шансів зрозуміти запахи Росії, що оточували його. Вище ми вже переконалися в тому, що Х. Валера дбав про особисту чистоту і розумів, що за неналежного догляду людина може поширювати неприємний запах. Зокрема, попри схильність до куріння, іспанець усвідомлював неприємність запаху від сигарет, а тому старався позбутися його з допомогою зубних засобів.

Така уважність до запахів пояснює, чому він звернув увагу на розмову між російським та іспанським дипломатом, що обговорювали сморід із рота одного зі слуг, які обслуговували їх у Берліні, дорогою до Санкт-Петербурга: «Із рота Олівера смердить так, наче у кожній його легені здох пес»⁴¹. Утім, така оцінка не знаходить схвалення з боку Х. Валери, який вважає подібні розмови неприпустимими. На його думку, поганий запах не є ознакою лише неосвічених людей, він часто трапляється серед вельмож, які, втім, схильні замовчувати таку особливість свого тіла, але не нехтують правом вказувати на подібні недоліки у простолюдинів. Можливо саме тому в наступних листах ми не знаходимо оціночних суджень щодо ароматів людей, з якими спілкувався дипломат. Автор намагається бути вкрай стриманим, хоча в окремих випадках порушує встановлені межі, якщо запах є нестерпним. Як приклад можна згадати перше знайомство з російською кухнею: «Їжа – найогидніший непотріб, що міг би потрапити до рота людини: життєвий хліб і суміш кислої капусти, від лише одного вигляду та запаху якої вивертає шлунок [...]»⁴². Зазначу, що Х. де Валера не часто вдавався до

³⁷ Classen, Howes and Synnott, *Aroma: The Cultural History of Smell*, 3.

³⁸ До нейтральних я віднесла згадки, у якій Х. де Валера констатує наявність запаху кадила, але не надає йому якої-небудь оцінки, або пише про чистоту стаєнь для коней. Також див.: Александр Костяев, *Ароматы и запахи в истории культуры: знаки и символы* (Москва: Издательство ЛКИ, 2007), 7.

³⁹ Valera, *Cartas Desde Rusia*, t. 1, 83.

⁴⁰ Ibid., t. 3, 23.

⁴¹ Ibid., t. 1, 24.

⁴² Ibid., t. 1, 29.

настільки експресивних коментарів, а дозволю собі підсумувати, що російська народна їжа справила на нього дуже негативне враження не лише за смаковими, а й ароматичними властивостями.

Висновки

Сенсорні відчуття відіграють важливу роль у нашому сприйнятті навколишньої дійсності. Зазвичай, такі речі, як запахи, звуки, смаки та кольори, є наріжними в конструюванні наших вражень про людину чи місцевість. Попри досить незначне зацікавлення цим підходом серед українських дослідників, його найбільш суттєвою перевагою є міждисциплінарність. Окрім звичних для історика методів лінгвістичного аналізу, таке дослідження передбачає звернення уваги на психоемоційний стан автора, а також залучення методів кількісного оброблення тексту.

Отож, на основі вищезгаданих методів я встановила, що Х. Валера, здебільшого, продукував свої враження на основі зорових відчуттів. Що логічно, адже іспанський автор цікавився живописом та архітектурою – він часто описував побачені ним картини, кольорові гами міст та інтер'єрів. Водночас, як умілий письменник, Х. Валера часто звертався до метафор і порівнянь із відповідним залученням кольорових чи візуальних асоціацій.

За кількісними показниками, рівною їм була частота звертань до теми звуків і смаків. Завдячуючи їм, помічаємо виразний авторський поділ Росії на «офіційну» та «простонародну». Якщо у першому випадку автор мав справу з вишуканими наїдками, класичною музикою та балами, на «європейськості» яких він постійно наголошував, то «простонародна» Росія постає перед нами більш самотньо, хоч і не завжди справляє приємний ефект.

Через брак натяків у тексті, досить складно реконструювати весь спектр емоцій автора у момент «споживання» смакових, візуальних чи звукових вражень. А позаяк листи писалися через певний проміжок часу після безпосереднього набуття відчуттів, постає запитання: враження від смаків, запахів, кольорів та звуків Росії були наслідком чи причиною поганого або доброго настрою Х. Валери? Навряд чи вдасться відповісти на нього. Однак завдяки аналізу словесних форм, порівнянь, означень, кількості звертань до тієї чи тієї теми, можемо виокремити риси характеру, які мав іспанський автор. Він відкривається перед нами, як частково відкрита до культурного діалогу людина. Він не сприймає побачену Росію цілісно, а вибирає лише ті її частини, які вразили його найбільше і, очевидно, могли б вразити його потенційного читача. Це стосується, наприклад, смаку та запаху їжі простолуду або церковної та народної музики.

Bibliographic References

- Bagno, V. E. "Huan Valera: diplomat-pisatel' v Rossii". In *Ispaniya i Rossiya: diplomatiya i dialog kul'tur. Tristoletiya otnoshenij*, red. O. O. Volosyuk, 187–193. Moskva: Indrik, 2018.
- Bailey, Peter. "Breaking the Sound Barrier: A Historian Listens to Noise". *Body & Society* 2 (2) (1996): 49–66. <https://doi.org/10.1177/1357034x96002002003>
- Borisova, E. A. *Russkaya arhitektura v epohu romantizma*. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 1999.
- Burke, Peter. "The cultural history of the travelogue". *Przegląd Historyczny* 101/1 (2010). http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r2010-t101-n1/Przegląd_Historyczny-r2010-t101-n1-s1-11/Przegląd_Historyczny-r2010-t101-n1-s1-11.pdf.
- Byork, P. *Chto takoe kul'tural'naya istoriya?* Moskva: Izd. dom Vysshiej shkoly ekonomiki, 2015.
- Castelló Bocinos, Elena. "Juan Valera: Diplomático". Memoria para optar al grado doctor. Universidad Complutense de Madrid, 2009.
- Chuma, Bohdan. "La imagen del Imperio Ruso. Correspondencia de Juan Valera desde San Petersburgo (1856–1857)". In *España – Europa Oriental: el alejamiento geográfico y la proximidad cultural. Actas del Seminario Científico Internacional de Hispanistas, Lviv, 22 de octubre de 2010*, 2011, 57–69.
- Classen, Constance, David Howes and Anthony Synnott. *Aroma: The Cultural History of Smell*. Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Corbin, Alain. *El perfume o el miasma. El olfato y lo imaginario social. Siglos XVIII y XIX*. Mexico: Fondo de cultura economica, 1987.
- Corbin, Alain. *History of Silence: From the Renaissance to the Present Day*. Polity Press, 2016.
- Corbin, Alain. *Les cloches de la terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*. Paris: Albin Michel, 1994.
- Freedman, Paul. *Food: The History of Taste*. University of California Press, 2007.
- Kostyaev, Aleksandr. *Aromaty i zapahi v istorii kul'tury: znaki i simvoly*. Moskva: Izdatel'stvo LKI, 2007.
- Nunley, Gayle R. *Scripted Geographies: Travel Writings by Nineteenth-century Spanish Authors*. Bucknell University Press, 2006.
- Pasturo, Mishel'. *Zelenyj/Sinij/Krasnyj/Chernyj/Zheltyj. Istoriya cveta*. Moskva: NLO, 2013.
- Petrova, A. A. "Krest'yanskaya reforma 1861 g. v Rossii v vospriyatii ispancev". *Obshchestvo. Sreda. Razvitie* 3 (2013): 60–64.
- Valera, Juan. *Cartas Desde Rusia*. T. 1–3. Madrid: Alfrudisio Aguado, 1950.

S. Rozlutska

SENSORY LANDSCAPE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN “THE LETTERS FROM RUSSIA” (1856–1857) BY JUAN VALERA

The article considers new perspectives in working with travel notes as a historical source. Through the careful reading of “The Letters from Russia” (1856-1857) by Spanish diplomat and writer Juan Valera (1824-1905), the article examines the role of sensory impressions and their place in constructing Russia’s image. Particular attention focuses on the analysis of methods and approaches of sensory history. By applying content analysis, it was possible to identify four topics addressed by the Spanish diplomat: colours, tastes, sounds, and smells. Thanks to the interdisciplinary approach, we reconstructed the author’s perception of Russia’s visual and sound landscape, his attitude to the Russian elite’s and the ordinary people’s tastes (food and drinks), the smells that he encountered during the trip. For example, the Russian empire seemed to the Spanish author brilliant, golden and silver, and its sound perception was characterized by the loud sound of local bells and melodic singing of church choirs. At the same time, a Spanish diplomat was openly disappointed with the common people’s food and its smell, and the Russian countryside, in general, seems colourless to him. The Spaniard’s idea of Russia was established under the influence of his native environment and by the St. Petersburg elite. Given the fact that the author spent most of his time in the company of the Russian elite, he managed to recreate Russia’s holistic sensual landscape only in the context of its sounds and smells. In the case of Russian food and colours, readers can observe an unfinished image that only partially reproduces the author’s vision of “folk” and “parade” Russia. For example, due to the author’s limited mobility, the text contains almost no information about the color palette of a Russian city or village. Despite this, the study of these phenomena not only revealed the basic features of the then Russian everyday life but also allowed a better understanding of the personality of Juan Valera and the way of forming his ideas.

Keywords: sensory history, travel literature, Spain, Russia, XIX century.

Матеріал надійшов 14.03.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)